

La comunitat transformadora del territori

Educar, aprendre cooperativament per transformar l'entorn

Ponència marc del Fòrum d'Educació Ambiental de la SCEA 2013 (23 i 24 de febrer)

Estem enmig d'una crisi que té moltes dimensions, però la més bàsica és que encara no hem après a habitar aquesta Terra... I, per desgràcia, se'ns acaba el temps per aprendre.

Fa un parell de segles que estem governats per una lògica infernal, la del sistema capitalista: si el sistema creix, ens "mengem" el planeta; si el sistema no creix gairebé ens "mengem" entre nosaltres, per l'atur i la misèria que ocasionen.

Des de l'informe del Club de Roma el 1972, la societat ha assumit la protecció del medi ambient com un valor positiu i una fita desitjable. Però aquesta aparent preocupació sorprenentment ha tingut molt poca incidència pràctica: estem més a prop de l'abisme que fa 41 anys. La crisi socioecològica ens mostra diverses cares, cada una de les quals és suficient per ella mateixa per fer-nos recular com a humanitat uns quants segles de cop; em refereixo sobretot a la crisi climàtica, la crisi energètica i a la crisi de biodiversitat i de recursos naturals.

¿Com és que en aquests 41 anys no hem avançat cap a la sostenibilitat? La raó principal és que la civilització capitalista, o per ser més precisos patriarcal-industrialista-capitalista, és inherentment expansiva i, per tant, el model de producció i de consum dominant requereix el creixement i la maximització del benefici individual, i aquesta exigència tendeix a conformar persones individualistes i consumistes. És un sistema que propicia la irresponsabilitat i dóna ales a les il·lusions humanes d'omnipotència i tecnolatria.

Fins ara l'estratègia prevalent cap a la sostenibilitat s'ha focalitzat en el canvi voluntari d'hàbits a través de polítiques d'informació i sensibilització, tant individuals (l'anomenat consum verd) com empresarials (l'anomenada responsabilitat social corporativa).

Però constatem que costa molt que aquests canvis es produeixin a l'hora de la veritat. Parlem, per exemple, del consum responsable (o ètic, o conscient o transformador), però en realitat hi ha molt pocs consumidors 100% responsables, si de cas, portem a terme actes i hàbits de consum responsable dintre una irresponsabilitat global en els actes de consum de cadascú de nosaltres.

Moltes són les causes d'aquesta escissió, de la gran distància existent entre els valors predicats i els comportaments practicats: causes culturals, causes institucionals naturalment, i també causes psicosocials: els humans som campions de la denegació i de la consciència escindida. Com va dir una vegada el psiquiatre Rojas Marcos, la qualitat més humana de totes les qualitats humanes és l'autoengany. Doncs bé, seguim arrepatats pensant que la ciència ja trobarà algun substitut del petroli o que l'augment de les sequeres i dels desastres meteorològics són fenòmens completament atzarosos, ens esllanguim com

granotes endormiscades per l'escalfor d'una aigua que d'aquí a poc es posarà a bullir.

Per tant, si volem assolir la sostenibilitat, és important que reforcem les polítiques regulatives i incentivadores (fiscals, de preus...), ni que sigui per guanyar el temps que necessitem per reconvertir a fons el nostre model de producció i de consum. Però resulta igualment imprescindible que prosseguim les accions d'educació ambiental, entesa en un sentit ampli com a educació integral, social i cooperativa.

En aquest àmbit, proposo prestar més atenció a la capacitat educativa de les iniciatives d'autoorganització comunitària enfocades a cobrir necessitats d'una manera sostenible, sovint mitjançant pràctiques d'això que anomenem economia social i solidària, és a dir, d'iniciatives econòmiques centrades en la satisfacció de necessitats, gestionades de manera democràtica i que actuen amb compromís social i ambiental.

Necessitem arribar a la majoria social i, per això, hem de complementar els arguments ètics en favor d'un altre món sostenible amb arguments utilitaris. Una de les vies per fer-ho és promovent iniciatives que, inspirades en els valors de justícia, participació i sostenibilitat, cobreixin les necessitats que el sistema no cobreix, menys encara en aquesta època de crisi: necessitats materials bàsiques, però també d'altres com les d'identitat, d'afecte, de participació...

Es tracta de situar no l'individu aïllat, sinó les comunitats com els principals subjectes del canvi. Es tracta de potenciar les pràctiques col·lectives que facin viure als seus participants allò que podem anomenar experiències altersistèmiques, és a dir, tasts d'un altre sistema social postcapitalista.

Les pràctiques d'aquest tipus ens fan canviar personalment i alhora actuen d'aparador capaç de seduir les persones de l'entorn a participar-hi i, per tant, a modificar també els seus hàbits i formes de vida. Aquestes experiències transmeten la necessitat de canvi personal/social, sense valdre's de cap gran discurs teòric, sinó simplement vivint-les. Per això, constitueixen, al meu entendre, una eina emancipadora de primera magnitud a causa de la seva capacitat educadora i demostrativa.

L'objectiu és aconseguir que aquestes experiències altersistèmiques es multipliquin i cobreixin com més va més necessitats (de renda, de treball, de consum, de relació, d'habitatge, de cultura, d'oci, etc.), de manera que els seus protagonistes adoptin progressivament nous hàbits, noves emocions, nous nivells de comprensió del món, és a dir, que es modifiquin a si mateixos i expandeixin aquesta nova manera de ser i de fer a la resta de facetes de la seva vida i a les persones del seu entorn.

I de què estem parlant? Doncs parlem de centres socials autogestionats, de xarxes d'intercanvi, d'ecoaldees, de grups de compra ecològica, de cooperatives de treball, de campanyes reivindicatives, d'assemblees de barri, d'iniciatives de protecció i creació de béns comuns...

Aquestes iniciatives col·lectives generen les condicions perquè el canvi de valors, d'hàbits i d'estils de vida sigui més fàcil i durador que no pas quan es basa en l'elecció "racional" del consumidor individual en el mercat.

A fi d'explorar el sentit d'algunes d'aquestes pràctiques d'autoorganització col·lectiva per satisfer necessitats d'una manera més justa, democràtica, solidària i sostenible, em valdré de quatre conceptes, que tenen a veure amb la noció de participació, aquest mot llatí que ve de *Pars, partis* (part) i de *capere* (prendre, agafar; *capere* es transforma en *cipere*), i que, per tant, ja originàriament equivalia a prendre part o a agafar una part.

Els quatre termes d'aquesta família i que trio com a fil conductor d'aquesta exposició des d'ara són: participar *en* i participar *de*, a més de compartir i de repartir.

1. PARTICIPAR EN (IEC: *prendre part en una cosa*)

Associar-se, actuar, implicar-se, participar..., moltes són les formes d'actuar contra la desídia col·lectiva, tan perillosa. La participació, ben al contrari, és un exercici d'autoresponsabilitat ciutadana.

La tendència a cooperar, a associar-se, constitueix una de les característiques distintives de la vida a la Terra.

La participació social és un mitjà per aconseguir:

1. Eficàcia. Sumar esforços ajuda a produir les transformacions estructurals que individualment no aconseguiríem, redueix els costos conductuals dels canvis quan ens afecten directament, i resol més eficaçment la majoria de problemes: millors diagnòstics, millors solucions, i, no menys important, més legitimitat i, per tant, més probabilitat que les decisions preses s'acabin duent a terme.
2. Aprenentatge de coneixements, de valors, de punts de vista i d'habilitats. Els processos participatius són processos educatius. Per exemple, les motivacions inicials que porten una persona a formar part d'un GCA són molt variades: pel producte ecològic i de qualitat, per coherència ideològica, per conèixer gent, per participar en un projecte col·lectiu..., però s'ha comprovat que amb el temps la majoria de participants van impregnant-se de totes.
3. Felicitat. Participar és sentir que controlem les nostres vides, saber que contribuïm d'alguna manera a la societat, i per tant que en som part. Tot això reforça la nostra dignitat i autoestima, i ens aporta benestar i felicitat. Per exemple, l'assistència a reunions on totes i tots tenen el mateix poder (1 persona, 1 vot), quan són eficaces, reforça el sentiment de ser part integrant activa del col·lectiu.

Però la participació no és tan sols un mitjà, sinó també una finalitat, una necessitat, un dret, tal com va proclamar el PNUD el 2002: "La participació en les normes i institucions que configuren la comunitat pròpia és un dret humà bàsic i forma part del desenvolupament humà".

La participació és contagiosa, addictiva i es retroalimenta. Contra més participació satisfactòria, més actituds participatives. I al mateix temps: com més participació, més comunitat... i com més comunitat, més participació.

És cert que la participació no garanteix l'adopció col·lectiva de mesures de sostenibilitat. No podem oblidar que el consumisme és la ideologia de masses dominant. Però la participació, si no garanteix la sostenibilitat, almenys permet que aparegui en el discurs i el debat públics. Els processos participatius constitueixen, doncs, espais privilegiats per a l'educació ambiental. Per això és tan important la fase deliberativa de tot procés participatiu, perquè s'hi poden introduir punts de vista sostenibilistes.

El que sí sabem segur és que la presa de decisions públiques al marge de la ciutadania, com que sol anar aparellada a la participació (aquesta sí!!) de les elits econòmiques de la mà dels seus polítics i dels seus lobbies, acaba provocant autèntics desastres ecològics. En tenim exemples a Cabassos; pensem, si no, en tots els aeroports fantasmes, les urbanitzacions buides i, en general, en totes les infraestructures megalòmanes i inútils que hi ha escampades per l'Estat espanyol.

Tenim molts exemples de participació ciutadana vinculats directament o indirectament a la sostenibilitat:

- a) Els processos de participació lligats a les agendes 21 locals
- b) El voluntariat ambiental
- c) Els pressupostos locals participatius. El primer pressupost participatiu té lloc a Porto Alegre el 1989. Des d'aleshores, l'han seguit 300 ciutats del món, una desena a Catalunya: Terrassa, Torredembarra, Figaró, Arenys de Mar, Parets, Sabadell, Santa Cristina d'Aro...

Què entenem per pressupost participatiu? Doncs un procés de democràcia directa, voluntària i universal on el poble pot discutir i decidir sobre el pressupost i les polítiques públiques.

A Santa Cristina, des del 2005 uns centenars de veïns (en una població de 5.000 hab.) es pronuncien a l'entorn del 50% del pressupost municipal mitjançant assemblees de barri, temàtiques i infantils i juvenils (de 10 a 16 anys). I des de llavors s'ha notat un canvi en les prioritats: més recursos per a necessitats socials, sobretot de les dones, els joves, els infants i majors de 65 anys, i més recursos per a les actuacions ambientals.

- d) Grups de consum agroecològic (150 a Cat, 14.000 persones)

Els grups de consum agroecològic promouen canvis en els estils de vida i generen empoderament social entorn de la sostenibilitat. Són espais de creació, consolidació i reforç d'identitats socials vinculades a la sostenibilitat. Els grups de compra agroecològica (GCA) faciliten l'emergència d'hàbits sostenibles; a partir seu, els seus membres coneixen i es vinculen a altres iniciatives: Som Energia, finances ètiques, accions solidàries...

2. COMPARTIR

Davant un règim de propietat que desposseix la majoria i arriba a posseir a la mateixa minoria propietària, necessitem construir una societat on compartint puguem viure millor amb menys.

Per això, cal també una altra economia que potenciï els diversos règims de propietat pública (estatal, comunal i cooperativa) per sobre de la propietat mercantil privada, una economia on prevalgui l'accés per damunt de la propietat.

Es tracta, doncs, de promoure un ús dels recursos que sigui col·laboratiu, cooperatiu, col·lectiu, compartit. Enfront de la creixent escassetat de tota mena de recursos materials, aprendre a compartir-los serà crucial.

Esmentem com a exemples de compartir vinculats a l'ESS:

- a) els mercats d'intercanvi i les xarxes d'intercanvi, siguin amb monedes socials o sense
- b) les pràctiques de consum col·laboratiu com ara compartir cotxes, bicis, trajectes, oficines..., intercanviar allotjament, roba, llibres...
- c) Les empreses compartides, és a dir, les empreses de l'ESS: cooperatives i similars

De quines empreses parlem? D'empreses que compleixen tres característiques: satisfan necessitats humanes en lloc de perseguir el màxim benefici, es gestionen de manera democràtica i actuen amb compromís social i ambiental. Són empreses que conjuguen eficàcia amb democràcia, la societat jurídica amb la comunitat humana.

En aquestes entitats, la sostenibilitat forma part del seu compromís social, com bé es mostra en el balanç social que fan algunes d'elles.

Què és el balanç social? Doncs un document, complementari al balanç comptable, que fa un retrat de les aportacions socioambientals de l'empresa durant un exercici determinat. Des de fa cinc anys, un conjunt d'empreses de l'economia social i solidària, a iniciativa de la Xarxa d'Economia Solidària (XES) emplen el balanç social.

Els 46 indicadors utilitzats en el Balanç Social, han estat estructurats en 6 grups: democràcia, igualtat, compromís social, qualitat laborals, qualitat professional i medi ambient. Aquest capítol compta amb 11 indicadors, on es pregunta des de si es té pla de gestió ambiental fins als consum o la destinació dels residus.

3. REPARTIR

El capitalisme vol fer-nos creure que som el que venem i el que consumim, però allò que ens fa ser humans és més aviat allò a què renunciem, per exemple regalant-ho.

La producció més important del capitalisme no són les mercaderies, és la producció d'insatisfacció. El capitalisme fabrica subjectes insatisfets, ens converteix en nens malcriats que sempre estem desitjant tenir més. La desigualtat social pròpia d'aquest sistema estimula l'afany competitiu i el consumisme. Sempre ens comparem amb els altres; més ben dit: amb els qui tenen més que nosaltres. Per exemple, s'ha constatat que, normalment, els atletes que guanyen medalles de bronze pugen més feliços al podi que els qui guanyen medalles de plata.

Per tant, un dels canvis estructurals més essencials, fins i tot per raons de sostenibilitat ambiental, és reduir sensiblement la desigualtat social i redistribuir millor la riquesa.

En efecte, la desigualtat és corrosiva. La competència pels béns i l'estatus genera infelicitat, injustícia i insostenibilitat. Les conclusions de molts treballs demoscòpics és que la felicitat personal depèn molt més de la situació d'un mateix *en relació* amb els altres, que del nivell absolut dels béns de què es gaudeix. L'educació en els valors igualitaris i les transformacions politicosocials per reduir les desigualtats són importants també per crear societats sostenibles.

I és aquest el camí que seguim. Valgui una sola dada per demostrar-ho: segons l'enquesta financera de les famílies, la ràtio de desigualtat entre el 25% de les llars més riques de l'Estat espanyol i el 25% de les llars més pobres va passar de 33,3% el 2002 a 50,4% el 2009, només en 7 anys.

El fet que, per ser sostenibles, necessitem reduir les desigualtats socials ho entendrem molt bé si recordem la història d'alguns pobles. Comparem l'evolució que van experimentar les poblacions de dues illes polinèsies, entre les 20.000 existents, del Pacífic Sud: les illes de Pasqua i Tikopia.

La civilització de Pasqua o de Rapa Nui va durar uns 500 anys, del 1200 al 1700. Les disputes entre els clans es canalitzava en l'erecció de centenars d'estàtues, de moais, que feien més de 10 m d'alçada i pesaven més de 87 tones. Per alimentar-se i per desplaçar les pedres, els seus habitants van talar més del milió de palmeres que entapissaven l'illa. Com menys arbres quedaven, més escassejava el menjar, però això no va impedir que els talessin tots. Llavors, quan ja quasi no hi havia menjar, els clans van passar a la guerra total, a l'esclavitud i el canibalisme.

Per la seva banda, Tikopia seguia passos similars: crema contínua de terres, arbres i arbustos per poder conrear, reducció dràstica de les aus i els mol·luscos, i sobretot augment del nombre de porcs, que eren el menjar de luxe dels poderosos. Fins que després d'una crisi i de guerres pels recursos entre els clans, van decidir matar tots els porcs perquè malmetien els conreus i per engreixar-los necessitaven donar-los moltes més calories de les que després aprofitaven amb la seva carn. Per millorar la dieta, van crear un model d'agricultura tridimensional de pisos superposats.

A l'illa de Tikopia es van salvar perquè van sacrificar els porcs de l'illa malgrat que eren el símbol d'estatus per als poderosos. A diferència de l'illa de Pasqua, l'interès col·lectiu va prevaler sobre l'ostentació individual.

Esmentem tot seguit alguns exemples de repartiment vinculat a la sostenibilitat i a l'economia social i solidària:

a) La renda bàsica i la reivindicació d'una renda màxima. Existeix una correlació entre equitat i sostenibilitat que no podem ignorar. Què passaria si s'obris un debat social com a pas previ a la celebració d'un referèndum (dret a decidir també sobre això!), a l'entorn del nivell màxim de riquesa desitjable a la nostra societat? Doncs que es convertiria, entre altres coses, també en un debat sobre el sentit de la vida i per tant sobre les formes de vida sostenibles i les insostenibles, tant ambientalment com socialment.

b) Les anomenades finances ètiques i solidàries com les entitats Coop 57 i Fiare que fan possible el dret al crèdit per a l'economia social i solidària i els projectes d'interès social i ambiental. Formen Coop 57 2.100 persones i 440 cooperatives i entitats de l'economia social i solidària. Coop 57, en aquests cinc anys de crisi, ha aconseguit finançar 750 projectes socials per valor de 25 milions d'euros. Molts d'aquests projectes tenen un valor ambiental.

4. PARTICIPAR DE (DIEC: *tenir quelcom de comú amb alguna cosa*)

Hem de saber-nos que som part d'un tot, que és la natura. Avui dia, la nostra societat tecnològica ens ha fet oblidar que som ecodpendents.

A Buda se li atribueix la frase, "Si et veus a tu mateix en els altres, a qui pots fer mal?". Doncs bé, per a la sostenibilitat esdevé crucial que ens veiem reflectits en l'altre, però també en la natura, arribar a desenvolupar l'empatia i el sentiment de connexió amb la resta d'éssers vius.

La gent hem d'estimar la casa comuna, el nostre *oikos*. Allò que no s'estima es destrueix, allò que es cuida es manté sostenible. Els factors afectius i emocionals ajuden, doncs, al comportament sostenible.

Alimentar en els infants l'amor per la naturalesa, fer participar els "urbanites" en la generació o preservació d'hàbitats naturals i en la renaturalització de la ciutat... són aprenentatges basats en l'experiència, aprenentatges integrals que capten totes les facultats de l'aprenent: les mans, el cap i també el cor.

En tenim molts exemples:

-Experiències d'observació naturalista participativa, com ara els censos participatius de biodiversitat, com els que s'han fet en motiu del Dia Mundial de les Aus, identificant espècies als Espais Naturals del Riu Llobregat.

-Horts comunitari urbans

-La gestió participativa de zones d'interès natural, com els Muntanyans de Torredembarra pel GEPEC, o l'Espai d'Espècial Interès Natural de Tamarit per Depana

-I, fins i tot, la creació de noves zones d'interès natural, com han fet a Santa Coloma de Gramenet el col·lectiu ciutadà "Els bruixots del torrent", vinculats al

Centre Excursionista Puig Castellar. En efecte, des de 1977, la vintena de persones que integren aquest col·lectiu ciutadà fa tasques de reforestació, recuperació i protecció del medi d'una zona de la Serralada de Marina que rep el nom de Torrent de les Bruixes. La seva tasca és completament voluntària i autogestionada, i la porten a terme cada dissabte al matí des de fa 36 anys, que es diu aviat! Han creat camins, han reforestat, han fet una guia de senders..., gràcies a ells, s'ha recuperat una part degradada de la muntanya de la ciutat per al gaudi de tothom i se l'ha preservat de la voracitat tant del foc com de l'especulació.

Però, a més de sentir-nos part de la natura, hem de tornar a sentir-nos part de la comunitat. Necessitem recuperar el sentiment comunitari, reinventar allò col·lectiu.

Perquè, e definitiva, els éssers humans som sers naturals, finits i vulnerables; necessitem la natura i ens necessitem els uns als altres. No ens ha de fer por reconèixer que som ecodependents i interdependents.

També sabem que un desig únicament el pot limitar un altre desig: el desig de consumir (el desig de riquesa material) el podríem canviar per altres desitjos més sostenibles. Em refereixo al desig de temps i al desig de comunitat, és a dir, a aspirar a ser rics en possibilitats i rics en vincles. El desig de vincle social, basat en la cooperació i la solidaritat, pot ajudar a limitar els desitjos de posseir sempre més i més objectes materials.

Només sentint-nos part, i per tant afectats, de la natura i de la comunitat afrontarem els reptes que ens planteja la sostenibilitat.

Fins aquí, he fet algunes propostes relacionades amb la dimensió comunitària de l'aprenentatge ambiental, servint-me de les nocions de Participar de i en, de compartir i de repartir... Abans d'acabar, voldria cridar l'atenció que totes quatre vies ens remetent fàcilment a un altre concepte, el concepte d'empoderament.

Recordem la definició d'empoderament que apareix al web de la SCEA: "procés pel qual una persona o grup adquireix o rep els mitjans per enfortir el seu potencial en termes econòmics, polítics o socials".

A la concepció dominant del poder entès com a poder dominació, és a dir, com un joc de suma zero en què si un guanya poder és perquè un altre el perd; Foucault, Freire i feministes com Jo Rowlands es van fixar en una altra variant del poder i van construir el concepte d'empoderament. Aquest tipus de poder compliria l'atribut genèric de tot poder (ser capaç de produir efectes), però consideraria que tots i totes tenim poder, entès específicament com a capacitat, com a potència.

Finalment, les feministes mexicanes Carmen Diana i Magdalena León distingeixen fins a quatre tipus de poder: el poder sobre o poder dominació, el poder per a (que és la capacitat per crear noves possibilitats i accions sense dominar), el poder amb (que és el resultat sinèrgic de sumar poders individuals) i el poder propi, això és, la fortalesa interna vinculada a la presa de consciència i l'autoestima.

Com més poder per a, amb i propi siguem capaços i capaces de desenvolupar com a societat, més factible i menys traumàtica serà la transformació social i ecològica que necessitem.

Per concloure: la sostenibilitat exigeix canvis personals i canvis socials. Però les persones no canviem soles, sinó en societat, i des de les comunitats que creem. L'experiència ens revela que impulsar iniciatives comunitàries per satisfer necessitats constitueix una valuosa eina per aprendre, empoderar-nos i canviar.

I el canvi, social i personal, és urgent. Probablement ja ha passat el temps en què disposàvem de bones alternatives al canvi climàtic, o a l'esgotament dels recursos...; ara comencem a haver de triar només entre les opcions dolentes i les menys dolentes.

Ens comportarem com si fóssim habitants de Pasqua o de Tikopia? Acabarem suïcidant-nos com a espècie o bé farem un sal endavant cap a un món més just i sostenible?

Jo tinc l'esperança que a l'últim obrarem amb seny, com va fer el poble de Tikopia. És clar que l'esperança no està en les coses, sinó en la ment de les persones; ho admito: jo vull tenir esperança, perquè, seguint el filòsof Emilio Lledó, no és pas, com afirma el vell refrany, que mentre hi ha vida hi ha esperança, sinó que mentre hi hagi esperança hi haurà vida.

I em permeto acabar amb un poema de Pere Casaldàliga titulat "La nostra hora":

*És tard
però és la nostra hora.*

*És tard
però és tot el temps
que tenim a mà
per fer el futur.*

*És tard
però som nosaltres
aquesta hora tardana.*

*És tard
però és matinada
si hi insistim una mica.*